

Посилання на статтю

Чеботарьов Є.В. Теоретико-методологічні передумови та аналіз теорії аграрно-промислової інтеграції в економічній науці 60-80 х років ХХ століття / Є.В. Чеботарьов // Управління проектами та Розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, 2012. - № 3 (43). - С. 141-147. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/43/12cevnrs.pdf>

УДК 330.8:338.436

Є.В. Чеботарьов

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА АНАЛІЗ ТЕОРІЇ АГРАРНО-ПРОМИСЛОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ 60-80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Систематизовано й узагальнено теоретичні та методологічні основи дослідження інтеграційних процесів в аграрно-промисловій сфері протягом ХХ століття як передумови формування продовольчих корпорацій. Дж. 16.

Ключові слова: аграрно-промислова інтеграція, аграрно-продовольча сфера, аграрно-промисловий комплекс, агробізнес, продовольчі корпорації.

Е.В. Чеботарев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И АНАЛИЗ ТЕОРИИ АГРАРНО-ПРОМЫШЛЕННОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКЕ 60-80-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА

Систематизированы и обобщены теоретические и методологические основы исследования интеграционных процессов в аграрно-промышленной сфере в течение ХХ века как предпосылки формирования продовольственных корпораций. Дж. 16.

Ключевые слова: аграрно-промышленная интеграция, аграрно-продовольственная сфера, аграрно-промышленный комплекс, агробізнес, продовольственные корпорации.

E.V. Chebotarev

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BACKGROUND AND ANALYSIS THEORY AGRO-INDUSTRIAL INTEGRATION IN ECONOMICS 60-80-IES OF XX CENTURY

Systematized and generalized theoretical and methodological basis for the study of integration processes in agro-industrial sector during the twentieth century as a prerequisite for the formation of food corporations. J. 16.

Keywords: agro-industrial integration, the agro-food sector, the agro-industrial complex, agribusiness, food corporation.

Постановка проблеми. З кінця 90-х рр. перед українською економічною наукою повстало нове питання, породжене практикою господарювання на приватизаційному та постприватизаційному етапах розвитку вітчизняної економіки – визначення можливостей використання потенціалу аграрно-промислових корпорацій холдингового типу в досягненні мети ринкового реформування продовольчого комплексу України. За своєю суттю у світовій та

вітчизняній економічній науці продовольчі корпорації класифікуються як потужні переважно вертикально-інтегровані виробничо-комерційні структури, створені на засадах приналежності власності юридичним та/чи фізичним особам, які мають активи сільськогосподарського призначення й потужності для переробки сільськогосподарської сировини й виробництва харчових продуктів. Проте, логічним видається питання – чи дійсно такі продовольчі корпорації є феноменом української (а також загалом пострадянської) економіки? Адже сам факт виникнення подібних утворень є наслідком певних процесів, що в економіці колишнього СРСР мали місце й на попередній етапах розвитку продовольчої сфери. Отже, у статті досліджуються витоки та передумови виникнення й стрімкого розвитку сучасних продовольчих корпорацій холдингового типу, ґрунтуючись на наукових здобутках вчених-попередників теорії аграрно-промислової інтеграції.

Дану проблематику протягом 60-80 х рр. розробляли такі відомі радянські та українські вчені економісти-аграрники як Є.П. Губін, М.Д. Колесов, І.І. Лукінов, В.А. Морозов, А.С. Негру-Воде, В.М. Овчинников, П.Т. Саблук, О.Ф. Тарасов [1-7] та інші. Науковим підґрунтям при цьому слугували роботи всесвітньо знаних вчених-економістів М.І. Туган-Барановського, М.Д. Кондратьєва, О.В. Чаянова [8-11] присвячені кооперуванню та інтеграції в продовольчій сфері, а також, певною мірою, вивчення тогочасного закордонного досвіду – створення та функціонування Common Agricultural Policy (CAP) – Спільної аграрної політики Європейського Союзу та процесів розвитку агробізнесу в Сполучених Штатах Америки [5,12,13].

Метою статті є висвітлення теоретичних засад щодо генезису теорії аграрно-промислової інтеграції, на основі дослідження наукових здобутків вчених 60-80 хх. рр. як теоретичного базису процесу створення продовольчих корпорацій на рубежі ХХ-ХХІ століть в країнах СНД та Україні зокрема.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 60-початку 70 х років ряд науковців (В.Н. Дем'яненко, Н.С. Зайцев, В.А. Морозов, В.М. Овчинников та інші [14-16]) заклали підвалини теорії аграрно-промислової інтеграції, що передбачувала створення нових структурних формувань, які мали за мету виробничо-технологічне, організаційно-економічне та фінансове поєднання господарських одиниць на «межі» сільськогосподарської та промислової (а трохи пізніше – й торгівельної) сфер. За умов адміністративно-командної системи вченими було запропоновано надати достатньо широку, наскільки це взагалі видавалося можливим з огляду на суспільно-економічний лад, свободу господарської діяльності подібного роду «вертикальних блоків народного господарства» [3].

На фоні ще не остаточно згорнутої так званої «косигіновської реформи» з впровадженням госпрозрахункових форм організації виробництва такий науковий підхід доволі швидко й системно було започатковано в державній економічній політиці. При цьому слід підкреслити, що з суто господарської та теоретико-методологічної точок зору зазначений підхід не був принципово новим та невідомим. Перші «паростки» поєднання сільського господарства та промисловості було закладено кооперативами та артілями в молочній, шкіряній та хутряній сферах, які найбільшого розповсюдження наприкінці ХІХ-початку ХХ століть набули на території сучасної Західної України та уральських й сибірських губерній Російської імперії.

У науці це знайшло відображення в теорії кооперації, засновником якої був видатний український вчений М.І. Туган-Барановський. У своїй фундаментальній праці «Социальные основы кооперации» (1916 р.) він на підставі узагальнення досвіду Росії, Франції та Німеччини визначив соціально-економічну природу кооперації, класифікацію кооперативів та перспективи кооперативного руху. При

цьому, кооперативам з закупівлі й збуту сільськогосподарської продукції та її промислової переробки було присвячено досить значну увагу [8, с. 260-324].

Логічною є подальша розробка питань взаємозв'язку сільського господарства й промисловості, які було виділено М.І. Туган-Барановським, його найталановитішим учнем – М.Д. Кондратьєвим. На підґрунті аналізу динаміки та коливань рівня цін сільськогосподарських і промислових товарів й загальної кон'юнктури сільського господарства та промисловості [9, с. 418-461], він заклав основи теорії економічного передбачення та методології перспективного планування [9, с. 462-500]. Наскрізна ідея вчення М.Д. Кондратьєва сфокусована в теорії примату сільського господарства, в якій обґрунтовано ідею свого роду «координації» розвитку промисловості в залежності від розвитку сільськогосподарської сфери [9].

О.В. Чаянов аналіз взаємовідносин сільського господарства та промисловості доводить до обґрунтування необхідності їхньої вертикальної концентрації на народногосподарському рівні. Вперше у системному вигляді такий підхід сформульовано автором у російському варіанті праці «Организация крестьянского хозяйства», яка з початку була надрукована в Німеччині в 1923 р. (безпосередньо цим питанням присвячено дві останні – VI та VII глави) [10]. У подальшому О.В. Чаянов ще більшою мірою вдосконалив свою теорію вертикальної концентрації з обґрунтуванням необхідності державного регулювання такого роду інтеграційних процесів за умов використання системи механізмів нової економічної політики [11].

Якщо в СРСР ґрунтовні багатогранні праці М.І. Туган-Барановського, М.Д. Кондратьєва та О.В. Чаянова були відомі лише дуже обмеженому колу науковців, то в західних країнах вони досліджувалися активно й на системній основі. Особливо інтенсивно це відбувалося в Європі після закінчення II Світової війни, що зумовлювалося гостротою продовольчої проблеми. Відомий голландський вчений С. Мансхолт висунув теорію структурних реформ агробізнесу. Її сутність полягала в вибудовуванні цілісної системи: виробництво сільськогосподарської продукції – переробка сільськогосподарської сировини й виробництво харчових продуктів – формування розгалуженої торгівельної мережі сільськогосподарською сировиною та готовими харчовими продуктами [12].

Небезпідставним є висновок щодо певної близькості теорії структурних реформ агробізнесу С. Мансхолта з теорією вертикальної концентрації О.В. Чаянова. Разом з тим, є наявним й принципово новий підхід С. Мансхолта щодо перенесення регуляторних заходів з державного на загальноєвропейський рівень. При цьому С. Мансхолт виходив з недоторканості права приватної власності за всім вертикальним ланцюжком системи агробізнесу та стимулюванням ринкової конкуренції на всіх її рівнях. Ще однією примітною рисою теорії структурних реформ агробізнесу стало формування стабілізаційних запасів сільськогосподарської сировини в масштабах всієї Європи [13].

Є сенс наголосити на широкій популярності ідей С. Мансхолта: його теорія стала важливою складовою у вибудовуванні Common Agricultural Policy, яка значною мірою стала фундаментом Європейського співтовариства, а сам він згодом став єврокомісаром з питань сільського господарства та продовольства.

За ідеологічних обставин праці М.І. Туган-Барановського, М.Д. Кондратьєва та О.В. Чаянова, розробки західноєвропейських вчених та практика господарювання в продовольчій сфері капіталістичних країн були недосяжні широкому загалу фахівців колишнього СРСР. Однак, в провідних наукових центрах дослідження в даному напрямі все ж таки проводилися: примітно, що це були Інститути міжнародної економіки та міжнародних відносин й США та Канади, а також, дещо меншою мірою, Інститут економіки в системі Академії наук СРСР.

Саме завдяки працям вчених цих Інститутів кінця 60-х років [14-16] проблема аграрно-промислової інтеграції в 70-ті роки в СРСР стала однією з найбільш досліджуваних.

За своєю суттю аграрно-промислова інтеграція подібна до промислової інтеграції, проте має свої суттєві властивості, котрі ґрунтуються на особливостях природи сільського господарства як такого. Так, аби максимально зменшити вплив сезонних факторів виробництва та, як наслідок, скоротити багаточисельні втрати та недоотримані вигоди, аграрно-промислова інтеграція найперше виникає в тих галузях сільського господарства, які мають найбільший ступінь машинного виробництва та не пов'язані безпосередньо із землею.

В економічній науці 60-80-х рр. аграрно-промислова інтеграція цілком обґрунтовано розглядалася як процес посилення виробничо-економічних зв'язків і органічне поєднання сільського господарства, галузей промислової переробки сільськогосподарської сировини, транспорту, машинобудування та торгівлі, що різнобічно забезпечують діяльність сільського господарства та реалізують його продукцію. Прямим результатом процесу аграрно-промислової інтеграції є утворення відповідних формувань – аграрно-промислових підприємств й аграрно-промислових об'єднань (в СРСР), або агрофірм (Північна Америка та Європа). Саме в таких формуваннях забезпечувався необхідний і в цілому достатній рівень сполучності взаємопов'язаних виробничих процесів, котрі в кінцевому рахунку давали кумулятивний ефект щодо виробничо-комерційної діяльності в продовольчій сфері в цілому.

Тогочасна теорія особливо підкреслювала, що процес аграрно-промислової інтеграції є не тільки виробничо-технологічним, а й соціально-економічним, оскільки поєднує різні соціальні сфери: сільське господарство та промисловість. До того ж, перехід від менш досконалого економічного устрою в продовольчій сфері потребує принципових якісних змін у системі відносин між суб'єктами господарювання та відповідних підходів щодо державного регулювання. У кінцевому рахунку це призводило до різноманітності типів й масштабів в охопленні ланок вертикальних ланцюжків виробництва. Наводилися такі «класичні» їх приклади: тепличний овочевий комбінат, який має власні потужності з переробки, короткотермінового зберігання виготовленої продукції та навіть її реалізації: тваринницька ферма, зв'язана договірними відносинами з комбикормовим виробництвом та м'ясокомбінатом тощо [5]. Наголошувалося, що максимально повне вертикальне поєднання в межах таких формувань мало включати власні торгівельно-збутові одиниці, або ж, щонайменше, відповідні договірні відносини із незалежними господарськими одиницями даного профілю [5].

Структурним оформленням агропромислової інтеграції радянських часів якісно нового рівня сполучення сільського господарства та промисловості на загальнодержавному рівні виступає агропромисловий комплекс (АПК). Він розглядався переважно у вигляді п'ятисферної моделі, яка групувала галузі комплексу за їх місцем в ланцюжку створення й реалізації кінцевого продукту. До першої сфери відносили галузі промисловості з виробництва засобів виробництва сільського господарства (профільне машинобудування, хімічна, паливна, мікробіологічна, будівництво та ін.), до другої – безпосередньо сільське господарство як таке, до третьої – галузі переробної та харчової промисловості; четверта сфера включала торгівлю сільськогосподарською сировиною та продовольством; п'ята – галузі виробничої інфраструктури [5].

Оскільки на той час у складі економічного комплексу СРСР з 86 галузей народного господарства близько 60 доставляли власну продукцію АПК, для точнішого вирахування часток різних галузей в комплексі використовувалися коефіцієнти сполученості галузей. Вони давали достатньо чітке відображення

рівня сполучності з тими чи іншими галузями структури АПК, а також долю самого АПК в народному господарстві, що мало принципове значення для управління ним за умов адміністративно-командної планової системи [5].

Створення АПК за задумом було покликане вивести на якісно новий рівень міжгалузеві зв'язки та відносини, усунути бар'єри, що їх об'єктивно створював процес спеціалізації, який найчастіше супроводжувався дезінтеграцією сільського господарства та численних допоміжних й забезпечуючих галузей промисловості (тобто ті, що уособлювали собою збут та управління товарними потоками, постачання матеріалів, виробництво устаткування, машин й механізмів, підготовку кадрів і т.д.). Тобто у кінцевому рахунку всі ці взаємопов'язані в АПК галузі мали приводитися до єдиного знаменника.

Основними організаційно-економічними формами, що втілювали аграрно-промислову інтеграцію в реальній практиці господарювання, були аграрно-промислові підприємства та аграрно-промислові об'єднання. Перші поєднували дві або більше ланки технологічного ланцюжка з виробництва, переробки й реалізації готової продукції. Вони існували як юридичні особи, мали єдине управління та баланс. Міжвиробничі економічно-господарські відносини провадилися шляхом внутрішньогосподарського розрахунку. Таким чином планувалося реорганізувати радгоспи й колгоспи з наявними потужностями по переробці сировини та аграрно-промислові комбінати. Слід відмітити, що за своєю виробничо-технологічною ознакою такі господарські одиниці близькі до агрофірм розвинених країн, створених за канонами теорії структурних реформ агробізнесу та сучасних продовольчих корпорацій України, що підтверджує достатньо високу досконалість такої (інноваційної на той час) організаційної форми господарювання.

В свою чергу аграрно-промислові об'єднання, це структури в яких відбувається кооперування декількох економічно та юридично самостійних різнопрофільних (найчастіше охоплювалися всі стадії з виробництва сировини, її переробки, зберігання та реалізації) господарських суб'єктів типу «аграрно-промислове підприємство». В кінцевому результаті це, за розрахунками вчених, мало поліпшити управління ними через чітку організаційну структуру, а також централізацію (в рамках подібної структури) економічних функцій господарювання. Проте насправді кінцева мета такого реформування не була досягнута через панування «позаекономічних» принципів та посилення бюрократизованого адміністрування.

За рівнем спеціалізації розрізнялися спеціалізовані та комбіновані аграрно-промислові об'єднання (АПО). Спеціалізовані, звичайно ж, мали той чи інший профіль діяльності. Комбіновані АПО являли собою сукупність виробництв різного профілю [5]. В останньому випадку через недооцінку або ж ігнорування аграрно-промислової інтеграції, нажаль, спостерігалася наявність відходу від її принципів, оскільки в цілому був відсутній замкнений цикл виробництва, а власне об'єднання являли собою просту механічну сукупність підприємств, об'єднаних за територіальним принципом.

Слід відмітити, що подібні організаційні форми були достатньо поширені в продовольчому комплексі СРСР. Подібні утворення були багаточисельними (понад 600 аграрно-промислових підприємств та понад 100 аграрно-промислових об'єднань), в їхньому обробітку знаходилося 2,6 млн. га посівних площ [5]. За територіальною ознакою найщільнішою концентрація таких формувань була в Українській РСР та в чорноземній зоні РРФСР (Краснодарський та Ставропольський краї, Ростовська, Волгоградська, Воронежська області).

Ще однією структурною одиницею в другій половині 80-х рр. стали аграрно-промислові комбінати. Вони являли собою об'єднання різних розмірів, складу, а

також й форм власності, проте мали таку саму сутність – вони мали на меті інтеграцію виробництва сільськогосподарської сировини, її переробки, зберігання й реалізації. Аграрно-промислові комбінати створювалися на основі спеціалізованих або багатогалузевих сільськогосподарських й переробних підприємств, включали торгівельні організації. На початку 1991 р. в Україні діяло 34 аграрно-промислових комбінати, які включали понад 1200 різноманітних підприємств [7, с. 317].

В 1986 р. в СРСР закінчено вибудовування вертикалі управління продовольчою сферою країни за адміністративними канонами до «найвищого рівня досконалості». Процес централізації було доведено до загальнодержавного АПК, якому підпорядковувалось колишні сім союзних міністерств. На рівні республік відповідно до структури їхньої аграрно-продовольчої сфери засновано республіканські АПК. Подібний підхід було перенесено й на рівень областей. На районному рівні ще більш штучною та формальною мірою було сформовано районні аграрно-промислові об'єднання. Є дуже показовим, що в другій половині 80-х рр. в СРСР продовольча проблема загострилася найбільшою мірою за попередні 30 років.

Отже, слід чітко розмежовувати наукову розробку проблеми аграрно-промислової інтеграції (хоча багато в чому й ідеологічно спрямовану) та її реальне втілення в умовах адміністративно-командної тотально одержавленої системи. Теорія аграрно-промислової інтеграції за мету мала усунення бар'єрів, які породжені абсолютизацією спеціалізації розвитку сільського господарства і промисловості та надання поштовху щодо їх подальшого цілісного органічного функціонування. Дослідження, засновниками яких були українські та російські вчені досконало були адаптовані в розвинених країнах, підтвердженням чого є розв'язання, в цілому, ними продовольчої проблеми.

Висновки та перспективи подальшої розробки проблеми. Продовольчі корпорації України пройшли й проходять складний шлях свого еволюційного розвитку. Практично всі вони в другій половині 2000-х років увійшли в етап стагнації та переформатувань, окремі навіть припинили своє існування. При цьому, світова фінансова криза 2008-2009 рр. лише частково зумовила подібного роду процеси. Головна причина полягає в недооцінці та/або ігноруванні значення аналізу соціально-економічних передумов створення та функціонування продовольчих корпорацій: інтеграційного процесу розвитку сільського господарства та інших сфер національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Губин Е.П. Пути формирования аграрно-промышленных объединений / Е.П. Губин. – М.: Экономика, 1966. – 167 с.
2. Губин Е.П. Аграрно-промышленное кооперирование и управление производством / Е.П. Губин. – М.: Экономика, 1976. - 150 с.
3. Тарасов А.Ф. Аграрно-промышленные комплексы: соц.-экон. аспекты формирования и развития / Тарасов А.Ф., Овчинников В.Н., Колесов Н.Д.; под. ред. А.Ф. Тарасова. – М.: Мысль, 1973. – 247 с.
4. Лукінов І. Вибрані праці: у двох книгах: наукове видання / І. Лукінов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 816 с.
5. Морозов В.А. Аграрно-промышленная интеграция / Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия (в 4 томах) / В.А. Морозов. – М.: Советская Энциклопедия, 1980. – Т. 4. – С. 601 – 605.
6. Негру-Водє А.С. Аграрно-промышленное кооперирование в СССР / А.С. Негру-Водє. – М.: Экономика, 1975. – 39 с.
7. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах / П. Саблук. – К.: Інститут аграрної економіки, 2001, Т. 1. – 432 с.

8. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
9. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теории предвидения. Избранные труды / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 2002. – 767 с.
10. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды / А.В. Чаянов. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
11. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А.В. Чаянов. 3 изд., М.: Новая деревня, - 1928. – 54 с.
12. Memorandum sur la reforme de l'agriculture dans la Communaute Europeene, Communication de la Commission des Communautes Europeenes, document COM (68) 1000, Brussels, 1968.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/early-years/index_en.htm.
14. Демьяненко В.Н. Экономическая эффективность и организация производства продовольствия в США / В.Н. Демьяненко. – М.: МГУ, 1968. – 180 с.
15. Зайцев Н.С. Интеграция сельскохозяйственных предприятий и агропромышленные комплексы в развитых капиталистических странах / Н.С. Зайцев. – М. : ВНИИТЭИСХ, 1971. – 78 с.
16. Овчинников В.Н. Интеграция общественного производства на селе / В.Н. Овчинников / Ростов-на-Дону, 1974. – 221 с.

Рецензент статті
Д.е.н., проф. Ляшенко В.І.

Стаття надійшла до редакції
30.08.2012 р.